

Elődeink története az Árpád-kor végéig

Kristó Gyula: A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)
Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 3.,
Szeged, 1993. 299 oldal

A Szegedi Középkorász Műhely közelmúltban útjára indított Középkortörténeti Könyvtárának harmadik köteteként – egy középkori narráció-gyűjtemény és az Árpádok külpolitikájának 1196-ig történő nagyívű bemutatása után – egy kifejezetten az érdeklődő nagyközönséghez szóló összegzés jelent meg a régmúltunk kérdéseit évtizedek óta kutató Kristó Gyula tollából. Az eredetileg a kétkötetes Magyarország története számára elkészített kéziratával szemben a szerző a rövid, tömör, de olvasmányos formában adott korszerű ismereteket jelölte meg írói, s egyben az olvasó által „számonkérhető” követelményként.

Az utóbbi évek hasonló célkitűzésű munkáitól eltérően a szerző a magyarság korai történetében túlmenően a környezetet (a Kárpát-medence) 896 előtti történetéről is igyekszik (ha vázlatosan is) megemlékezni.

A kötet ennek megfelelően két nagy egységre oszlik: 1. A Kárpát-medence és a magyarság története a honfoglalásig. 2. Az Árpádok kora.

Az első részben a híres vértesszőlősi lelet bemutatásával veszi fel ismertetése fonalát a szerző, s a jelentős régészeti kultúrákon s Burebista dák államán át jut el a Kárpát-medence római, majd népvándorlás kori történetéhez. A magyarság őstörténetével kapcsolatban az olvasó a kérdéskör főleg nyelvészeti megközelítésű eredményeit kapja kézhez. A népszerűsítő munkák többségétől eltérően azonban a kötet jelzi a vitás kérdések egy részét; többek között a kettős honfoglalás elméletét, amivel Kristó Gyula konzekvensen nem tud

egyetérteni: „Nem számol e feltételezés azzal, hogy az avarok tömegei aligha érték meg a magyar honfoglalást, hogy a szlávoktól szinte minden oldalról körülvevő avarok rákényszerültek a szláv nyelv átvételére, a szlávokkal való kapcsolatok ápolására, ami nagyban hozzájárult elszlávosodásukhoz. Fontos körülmény, hogy a 9. századi Pannoniából, a magyar honfoglalás előtti időből ismert helynevek között nincs egyetlen finnugor eredetű sem, amely a térségben élő magyarokra vallana. Bizonyossággal állítható tehát, hogy a 670 utáni években a Kárpát-medencében feltűnő új népesség etnikumát tekintve nem magyar volt.” (32–33. o.)

Érdekesnek tűnhet a fentiek ismeretében a Juliánus barát és társai első útját részletesen leíró Riccardus 1237. évi, a pápai kúria számára készített, s mintegy ellenkező előjelű „beolvadási folyamat” – párhuzamról beszámoló jelentése. Juliánus kapcsolatfelvétele a 4–6.(?) század óta Baskiriában lakó, félezer éve bolgár-török környezetben élő Volga-menti magyarokkal a levél szerint problémamentes volt, ugyanis tökéletesen beszéltek magyarul („...diligentissime audiebant [ti. a pogány magyarok Juliánust], quia omnino habent Ungaricum ydioma, et intelligebant eum, et ipse eos.” (Vetera monumenta historica Hungariorum sacrum illustrantia ... ab A. Theiner I–II. Romae, 1859–1860. I. 153. o.)

A kötet második, nyolc fejezetre tagolt része az Árpádok történetét tekinti át. Szakavatott kézzel ismerteti a honfoglalás és a kalandozások történetét. Nem fogadja el „kellő társadalmi feltételek híján” (97. o.), hogy a 10. században akár magyar államról, akár magyar nomádállamról beszéljünk, s a magyarság politikai keretét a törzsszövetségben látja, hangsúlyozva, hogy az igazi hatalom a törzsfők kezében volt (97–99. o.).

A nagy történelmi egyéniség a közgondolkodásban óhatatlanul „kisajátítja” elődje érdemeit. A magyar középkor esetében ez jutott osztályrészül Géza fejedelemnek és később I. Károlynak (is). Ezért is öröndetes, hogy az utóbbi évtizedek történeti hangsúlyváltásával egybehangzón a szerző az államszervezést egységes folyamatnak tekinti, s ezt könyve szerkezeti felosztásában is kifejezésre juttatja.

A terjedelem nyújtotta keretek között a szerző az egyensúly elérésére törekszik a politikai és a társadalmi-gazdasági-műveltségi viszonyok ismertetése terén. Ennek látszólag ellentmond az a tény, hogy e 400 év történéseit tagláló nyolc fejezet közül címe szerint mindössze kettő foglalkozik az utóbbiakkal, ám a szerző a konkrét évszámokhoz, uralkodókhoz köthető társadalmi, intézményi változásokat nem az előbb említett fejezetek oldalain, hanem kronológiai sorrendben tárgyalja. Az adatgazdag, olvasmányosan megírt politikatörténeti áttekintés első részét Kristó Gyula III. Béla halálával zárja. A következő két fejezetet szenteli a kor gazdasági-társadalmi-műveltségi viszonyai ismertetésére, így a 13. század eseményei egy szerkezeti egységet alkotva kerülnek tárgyalásra.

Szabadság és szolgaság. A korai középkor két legfontosabb társadalomszervező jogi kategóriája a könyv lapjain is hangsúlyos szerepet kap. Az István-kor még jogilag egységesnek tekintette a liberek társadalmát, bár rétegzettségük már ekkor is nyilvánvaló volt. A 11. század második felében a jogi egység felbomlott. A szabadok leggazdagabb-legtekintélyesebb elemei elkülönültek, s őket a társadalom (miként Nyugat-Európában) az előkelő nobiles elnevezéssel ruházta föl. Kálmán törvényei pedig differenciálták a libertas fogalmát megkülönböztetve adózás alól fölmentett, adóköteles (közjűk tartoztak a hospesek) és kötött állapotú, adózó szabadokat. A későbbiekben a királyi birtok népei közt feltűnő liberek már

nem közsabadok, s a rájuk alkalmazott terminológia „mindössze” a vár(megye) és udvarszerzetben betöltött pozíciójukat jelölte, hasonlóan az egyházi birtokokhoz, ahol – mint a szerző hangsúlyozza – „lényegében ismeretlen volt a teljes szabadság, viszont a jogfosztottság mértéke sem érte el azt a szintet, ami a világi magánbirtok szolgájára volt jellemző.” (193. o.)

A változások nyomán a két nagy rendező kategórián belül, birtoktípusról függően, a jogállások rendkívül tarka képe bontakozott ki. A fejlődés menetét ismertetve fejti ki a szerző azon véleményét, hogy: „A jogi szempontnak mint társadalomrendező elvnek a háttérbe szorulására mutat, hogy a szabad és a szolga közti határvonalat nem tekintették többé sérthetetlennek. A 12. században meghatározóakká a vagyoni viszonyok váltak.” (192. o.)

A 13. század elején felgyorsuló gazdasági és politikai változások társadalmi indukciója az Aranybulla-mozgalom mellett az egyházi birtok népeinek (a familia ecclesiastica törzsének) akcióiban is felismerhető. A pannonhalmi apát és népei között (1226–1240) lezajlott perekben hozott döntések figyelemre méltó hasonlóságot mutatnak az ún. Hofrechttekkel. Az elsőként – 1023–1025 körül – keletkezett Lex familiae Wormatiensis jelentősége abban áll, hogy írásba foglalta a püspökség familiájának jogait és kötelességeit. Így annak a társadalmi folyamatnak az első megnyilvánulásaként értékelhető, amely a későantik-középkori familiák (amelyek gyakorlatilag a társadalom egészét átfogták) alig átjárható válaszfalait fellejtve, új jogi kategóriák és integrációs egységek (universitas, [communitas]) alapjait vetette meg. (Karl Bosl: Die „Familia” als Grundstruktur der mittelalterlichen Gesellschaft. In: Die Gesellschaft in der Geschichte des Mittelalters. Göttingen, 1975. 84–111. és ugyanő: Die Grundlagen der modernen Gesellschaft im Mittelalter. Eine

deutsche Gesellschaftsgeschichte I–II. Stuttgart, 1972. I. 179–190.)

Amennyiben a nyugat-európai egyházi „Hofrechtek” és a pannonhalmi perek egy irányba mutató társadalmi változások „mérőműszereiként” értelmezhetők, úgy e peranyag a Marc Bloch-i értelmű „második feudális korszak” Kárpát-medencében is beköszöntő változásainak egyik azon hírnök-szegmense lehet, amely a Magyar Királyságban a 13. századtól kezdődően (hosszan elnyúló folyamatként) formálta át alapjaiban a társadalom szerveződései elveit, így a szabadság és a szolgaság kategóriáját is.

Az átalakulás egyik fő szála, a köznemesség kialakulásának folyamata a középkori magyar társadalomtörténet egyik legfontosabb, s megnyugtatóan máig sem letisztult kérdése. Mályusz Elemér Turóc megyei tapasztalataival háta mögött, anyaggyűjtését országos szintre kiterjesztve fogalmazta meg 1942-ben a nemességbe az életmód azonosságán alapuló, automatikus beemelkedés szociológiai elméletét. Értelmezését a következő évtizedekben – kutatási eredményeik alapján – többen elfogadták-megerősítették, míg mások a jogi szempontokra helyezve a hangsúlyt úgy látták, hogy egy-egy esettől eltekintve gyakorlatilag csak oklevélbe foglalt királyi nemesítés útján léphetett be a nobilisszel azonos életmódot folytató, de proprius állapotú egyén az országos nemesség közösségébe (in cetum et numerum). A kérdésben a szerző mérték-tartó állásfoglalása mintegy ötvözi a két irányzat eredményeit: „Általában más sors jutott osztályrészül a várjobbágyoknak. Felső rétegük a szent királyra (Istvánra) vezette vissza kiváltságát, míg a várnépi állapotból várjobbágyvá vált elemek mint kiemelt várjobbágyok fordultak elő. Sorsuk azonban mégsem ettől függött, hanem attól, hogy sikerült-e birtokhoz jutniuk. Akik saját földdel rendelkeztek, azok megtalálták az utat az uralkodó rétegbe.” (194. o.) „A köznemességet alkotó más elemek (várjobbágyok, különféle királyi népek, pl.

őrök) általában királyi közbeavatkozással, nemesítéssel jutottak a köznemesség sorába.” (215. o.) „Arra is volt azonban példa, amikor a várjobbágy külön nemesítés nélkül, mintegy természetes úton jutott el a nemességbe. (215. o.) „Számos példa akadt arra, hogy a helyi vagy kondicionális nemesek országos nemesség elnyerésére törekedtek, de az őket elválasztó különbségek nagy része csak a 14. században tűnt el.” (216. o.)

A nemesség általános geneziséén túl, kisebb rész kérdésekben sincs teljes egyetértés a történétírók között. Többek között itt említhetjük meg a világi politikai elite alkalmazott terminológiának a 13. század első harmadában bekövetkezett változásához fűzött eltérő álláspontokat, ahol a kutatók egy része, köztük a szerző is (217. o.) a nobilibaró, míg egy másik része a iobagio-baró (a legelőkelőbbek némileg tágabb, avagy a mindenkor [országos] tisztségviselők valamelyest szűkebb jelölése?) váltás mellett tette le voksát.

A kötetet két frapáns művelődéstörténeti alfejezet gazdagítja. Különösen plasztikus a Kálmán-kori pezsgő szellemi élet leírása. A művelt, „csiszolatlan latinságuk” miatt szabadkozó egyháznagyok után, a 13. század művelődési viszonyait taglaló oldalakon szinte azok ellenpólusaként hatnak az 1279. évi, a magyarországi egyházi társadalomról lesújtó képet festő budai zsinat határozatai. Miként illeszthető egybe a szerző által hitelesen ábrázolt, gazdag ruhában járó, pompakedvelő, fegyvert viselő és használó egyházfő alakja azokkal az egyetemet járt, a közügyekért felelősséget érző jogász-egyházi államférfiakkal, akik a század utolsó negyedében több ízben is kísérletet tesznek az állam új, valóban működőképes szervezeti kereteinek kialakítására? A megoldás lehetőségét egy IV. Ince pápa nevére 1254. évi dátummal Dolentes cím alatt kiállított egykorú hamisított decretalis nyújtja. A pápa nevében beszélő hamisító szuggesztív eszközökkel hozza olvasói tudomására, hogy Franciaország, Anglia, Skócia, Wales, Spanyol- és Ma-

gyarország papsága a római jog tanulására adta fejét, felhagy a bölcseleti fakultások látogatásával, s így országaik főbb egyházi javadalmi sorra római jogi képzettségű klerikusok kezére jutottak, „ezek pedig, mintha nem az Üdvözítő helyettesei, hanem Lucifer örökösei lennének, lóháton, arannyal, ezüsttel és drágakövekkel ékesített bársony- és selyemruhákban járnak, viselkedésükkel meggyűlölten az egész egyházat.” A decretalis írója, mint minden hamisító, ügyelt arra, hogy hamisítványának mellékkörülményei megfeleljenek kora felfogásának, így jogi végzettségű klerikusaink világias életmódját ecsetelő közlésében sincs okunk kételkedni. (Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori

Magyarországon. Budapest, 1971. 366–367. o.)

Külön kiemelést érdemel a népszerrősítő kategóriában szinte kivételesen bőséges irodalmi tájékoztató, a melléletek (az Árpádok genealógiája, valamint a korszak legfontosabb eseményeinek helyét és jelentős helységeit feltűntető térkép) pedig valóban segítik a korban való tájékozódást.

A dél-alföldi medievista műhelyből kikerült munka olvasmányos és gazdag tényanyagú, jó alapot teremt ezzel a nagyközönség korszak iránti érdeklődésének felkeltésére.

Nógrády Árpád